

SH.BOSHBEKOVNING “TEMIR XOTIN “ ASARIDA GRAMMATIK MA’NONING IFODALANISHI

Mustafayeva Nodira Abdujalilovna

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

O‘zbek va chet tillari kafedrasi o‘qituvchisi

Badiiy matnda lisoniy vositalarning badiiy matnda nutqiy voqelanishi masalasi tilshunoslar tomonidan atroflicha tadqiq etilmoqda. Nutqiy ixtisoslashuvga sabab bo‘luvchi asarlarda til imkoniyatlaridan foydalanishda o‘ziga xoslik borki, uni alohida o‘rganish eng avvalo, til va nutq dialektikasiga doir yangi yondashuvlarga e’tibor qaratish kerak. Professor R.Sayfullayevaning fikricha, dialektika har qanday o‘rganish manbaida, borliqdagi har bir narsada ikki jihat bor va uni quyidagi ikki tomonli kategoriyalar asosida sistemalashtirish maqsadga muvofiq:

-Umumiylik - alohidalik

-Mohiyat - hodisa

-Imkoniyat - voqelik

-Sabab – oqibat.

Birinchi jihat (uni tegishli kategoriyalarning bosh harflari asosida qisqacha UMIS deb ataymiz) narsalarning bevosita kuzatishda berilmagan substansiyasi bo‘lib, aqliy, idrokiy usul bilan anglanadi.

Ikkinchi jihat esa (AHVO – alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat) UMISning voqelanishi bo‘lib, uni tadqiqotchi, o‘rganuvchi kishi sezgi a’zolari yordamida his qila oladi.

Grammatik ma’noning nutqiy voqelanishi haqida gap ketganda, avvalo, grammatik ma’no haqidagi ilmiy mulohazalarga ham munosabat bildirish lozim. Bu borada ham R.Sayfullayeva va B.Mengliyevlarning yondashuvlari o‘ziga xos ilmiy asosga ega. Olimlarning fikriga ko‘ra, grammatik ma’noning bevosita nutqni shakllantirishi deganda shuni tushunish lozimki, lisoniy birlik grammatik ma’nodan xoli qilinsa, u nutq uchun tayyor bo‘lmay qoladi. Masalan, [bola] leksemasining lug‘aviy ma’nosi nutqqa grammatik ma’no vositasida kiradi. Uning kelishik, son, sub’yektiv baho, hokim yoki tobe uzviylik, qaysi gap bo‘lagi ekanligi kabi grammatik ma’nolari lisoniy sathda yo‘q. Demak, leksema lug‘aviy ma’nosi ustiga ana shu grammatik ma’no yuklansa, u nutq tarkibiga kira oladi. Anglashiladiki, grammatik ma’no nutqda to‘g‘ridan-to‘g‘ri voqelanaveradi. Bunga morfologik shaklning grammatik ma’nosi asosida amin bo‘lish mumkin.

Grammatik ma’no, odatda, mavhum tushunchadan iborat bo‘lib, shu xildagi boshqa tushunchalar bilan birga so‘zning leksik ma’nosiga qo‘shimcha tarzda ifodalanadi, gap

qurilishi sistemasida soʻzning vazifasi va oʻrnini belgilaydi. Masalan, kelishik shakllari oʻtning boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqasini koʻrsatadi, uning gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida kelishini taʼminlaydi.

Grammatik maʼno umumlashma tabiatga ega deganda uning juda koʻp lisoniy birliklarga birday tegishli, umumiy ekanligi nazarda tutiladi. Masalan, mustaqil soʻz turkumlarining grammatik maʼnosi juda katta miqdordagi soʻzlar uchun umumiy. Oʻzbek tilida grammatik maʼno ifodalashning quyidagi vositalari mavjud:

- 1) affiksial vosita;
- 2) sof nomustaqil va nomustaqil vazifadagi soʻz;
- 3) soʻz tartibi;
- 4) takror;
- 5) ohang;
- 6) sintaktik qolip.

Har qanday grammatik maʼno nutqiy voqelanganda boshqa uslubiy maʼnolarni ham ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, kelishik, egalik, shaxs-son kategoriyalari badiiy matnlarda turli pragmatik maʼnolarni ham roʻyobga chiqarishga xizmat qiladi. Otlarga xos boʻlgan son kategoriyasi grammatik koʻplik maʼnosidan tashqari nutqda turli maʼnolarni ham ifodalab keladi.

SHAROFAT. Bozorvoy akam ikki qopgina bodring olib, bozorga ketuvdilar.

QOʻCHQOR. Ha-a... Uyda boʻlsa tok qaychisini berib tursin, devdim.

Ishkom ja tarvaqaylab ketibdi...

SHAROFAT. Kelsalar oʻzlaridan soʻrarsiz, boʻlmasa urishib beradilar. (Gʻoyib boʻladi)

OLIMJON. (kulib). Birovni birov oʻylab chiqaradimi, qiziqmisiz. Xoʻsh, sogʻliklar yaxshimi, Qoʻchqor aka?(Sharof Boshbekov."Temir xotin"asari) Ajratib koʻrsatilgan soʻzlar tarkibida kelgan -lar affiksi ikki xil maʼno ifodalab turibdi. Birinchi holatda sof koʻplikni koʻrsatib turgan boʻlsa, ikkinchi holatda sof koʻplik emasligi koʻrinib turibdi, zero juft narsalar mantiqan ham koʻp hisoblanmaydi.

Olmosh soʻz turkumiga koʻshilib kelganda ham turli grammatik maʼnolarni ifodalaydigan koʻplik qoʻshimchasi bu oʻrinda ham oʻz grammatik vazifasini bajarib kelgan. Insondagi juft aʼzolari ifodalovchi soʻzlar aslida koʻp hisoblanmay, ularga qoʻshilib kelgan grammatik koʻplik kuchaytirish maʼnosidagi uslubiy vazifani bajarib kelmoqda.

OLIMJON. Hozir... («diplomat»idan gugurt qutisiday keladigan bir qancha yupqa plastinkalarni olib.) Mana, manavilar — mikroxxemalar. Hammasi har xil maqsadda ishlatiladi. (Robotning yelkasidagi qopqogʻini ochib.) Mana bu yeriga kerakli

<https://phoenixpublication.uz/>

mikrosxemani o'rnatamiz. Keyin munday qilib, qop-qog'ini yopib qo'yamiz. Ana, tayyor! E, xudo, sharmanda qilma! (Robotning tugmachasini bosadi.)

Alomat avval ko'zlarini pirpiratib qo'yadi, so'ng bir necha qadam oldinga yurib, to'xtaydi. (Sharof Boshbekov."Temir xotin" asari)

Grammatik ma'noni ifodalovchilar orasida ko'plik shaklining alohida o'rni bor, u nutqiy vaziyat taqozosiga ko'ra har xil uslubiy ma'no ottenkalarini bildiradi. Masalan, quyidagi jumlada qo'llanilgan -lar affiksi ko'pincha bajarib kelgan jamlik va umumiylik ma'nosidan ham boshqacharoq vazifada kelayotganini ko'rish mumkin.

Qumri. Voy, Muhiddin akaning gaplari-da, menga nima deysiz?

Qo'chqor. Muhiddin aka, degin? ... (Sharof Boshbekov."Temir xotin" asari)

Aslida, bu yerda ko'plik qo'shimchasi qahramonning fikrini bildiradi. Agar "Dildoralarnikiga bordik" deyilsa, umumiylik tushuniladi, chunki uy Dildora va uning qarindoshlari uchun umumiy. "Biznikiga Dildoralar keldi" deganda esa, jamlik ma'nosi farqlanadi. Ammo yuqoridagi o'rinda har ikkisidan ham boshqacha uslubiy ma'no ifodalanmoqda.

Ko'plikni ifodalovchi grammatik vositalar joy nomlarini anglatuvchi so'zlar tarkibida ham ko'p ko'llanilib keladi. Bu o'rinda ham sof grammatik ko'plik nazarda tutilmaydi. QUMRI. Muhiddin akaning o'g'li ikkita o'rtog'i bilan armiyadan kelgan ekan. Otpuskaga. Avval uch kishi bo'lib o'shalar chiqishdi. Hech bo'y bermadingiz. (Sharof Boshbekov."Temir xotin" asari)

Har holda mantiqiy jihatda -lar affiksini qo'llash zarurati bor.

-lar affiksi turdosh otlarga qo'shib kelganda ko'pincha sof grammatik ma'no va o'z vazifasini bajaradi. Ammo nutqiy vaziyat matnning umumiy kayfiyatida bu ko'plik ma'nosiga yana ba'zi uslubiy ma'no ottenkalari ko'shib ketadi: QUMRI(achinib,sidqidildan). Yecholmayman,dadasi,mendan xafa bo'lmang. Tushlikdan keyin qishloq oqsoqollari kelimiz, bir yaxshilab gaplashib qo'yaylik,bo'lmasa dumini ushlatmaydi,deb ketishdi...

QO'CHQOR.Nima,mening dumimni ushlashdan boshqa ishi yo'q ekanmi ularning?Oqsoqollarmish yana!..

QUMRI(ichkariga).Turobjon,bo'laqol,bolam!

QO'CHQOR (xotining taraddudga tushganini endi payqab). Ha, yo'l po'stak? (Sharof Boshbekov."Temir xotin" asari)

Qoidaga bo'ysunadigan so'zlar quyidagi misolda ham qo'llanilgan. Faqat bu yerda ko'plik shakli oxirgi so'zga qo'shib kelmoqda. Masalan:

Qumri (Birpas eriga ta'na aralash qarab turadi-da, dordagi kiyim-kechaklarini yig'ishtira boshlaydi. (Sharof Boshbekov."Temir xotin"asari))// Bu yerda dasta, bog' kabi o'lchov so'zlari ko'plik shaklining ko'llanilishiga imkon bermaydi.

Odam so‘zi shaxs otini ifodalab, sanalish imkoniyati bo‘lganda unga qo‘shiladigan -lar affiksi grammatik ko‘plikni bildiradi. Ammo quyidagi nutqiy vaziyatda grammatik ma‘nodan tashqari yana boshqa sotsiopragmatik munosabatlar ham anglashiladi: Qumri.”Hukumat ichmanglar deb , deb qaror chiqarib qo ‘yibdi, bu ahmoqqa shuyam ta’sir qilmaydi “ ,dedilar

Qo‘chqor. Ho-o, qarorniyam bilarkanlarmi! O‘zi sakkizinchi sinfda qolib ketgan!Chalasavod! Rasmi yo‘q ekan, deb gazit o‘qimaydi.(Sharof Boshbekov.”Temir xotin”)

Aslida, bu o‘rinda -lar affiksi mohiyatan ortiqcha. Negaki, so‘zlovchi bunga o‘xshagan odamlar deb, aynan Ramazonni nazarda tutmoqda, chunki u bundan boshqa o‘zini hayratlantirgan odamni ko‘rmagan.

Narsa-buyumlarga qo‘shilib kelgan ko‘plik qo‘shimchasi aniq sanalish imkoni bo‘lgan ko‘p miqdorni anglatishi ma‘lum, biroq nutqiy sharoit uning ko‘plik ma‘nosiga emas, ma‘naviy quvvat, ijtimoiy mavqeni oshirish kabi qo‘shimcha ma‘no ottenkalariga diqqatni qaratadi:

Sherik deganimiz yoshi yigirma besh yoshlar atrofida, qotmadan kelgan, qirra burun Shavkat ismli o‘g‘ri. (Sharof Boshbekov.”Falakning gardishi”asari)

Insondagi juft a‘zolari anglatuvchi a‘zolar birlik shaklida qo‘llanganda ham ikkala a‘zo baravar tushuniladi, ammo ba‘zi nutqiy vaziyatlar ko‘plik affiksni qo‘llashni va bu orqali ma‘noni muayyan darajada kuchaytirishni taqozo qiladi: Qo‘chqor. ...Alomatxon, shu, Qumrining qo‘llari qadoq bosib, yorilib ketgan bo‘lsayam nimasi bor edi-da... (Sharof Boshbekov.”Temir xotin” asari)

Nutqda yana shunday vaziyatlar borki, muayyan qoidalar bir kishiga ham ko‘p kishiga ham birdek tegishli bo‘lishi mumkin. Masalan, muloqot jarayonida “Bola bilan kirish ta‘qiqlanadi”, “Bola uchun alohida to‘lov qilinadi” kabi yorliqlarni uchratish mumkin. Shunday bo‘lsa-da, juda ko‘p holatda -lar affiksi qo‘shib ishlatilish qoidaga aylangan.

Qumri. Muhiddin akaning o‘gli ikkita o‘rtogi bilan armiyadan kelgan ekan. Otpuskaga Avval uch kishi bo‘lib o‘shalar chiqishdi. Hech bo‘y bermadingiz. (Sharof Boshbekov.”Temir xotin”asari)

Yakka holda turganda ham jamlikni, ko‘plikni ifodalaydigan jamlovchi otlar(xalq, armiya)ga grammatik ko‘plik qo‘shilmasligi kerak, biroq nutqiy vaziyatga ko‘ra qo‘llanaveradi:

Qo‘chqor. Nima mening dumimni ushlashdan boshqa ishi yo‘q ekanmi ularning? (Sharof Boshbekov.”Temir xotin”asari)

Xuddi shunday quyidagi misolda ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarda ham yuqorida keltirilgan so‘zlar bilan bir xil grammatik ma‘no ifodalamoqda:

Olimjon... Bir tasavvur qiling-a, paxtazordan xotin-qizlarning quvnoq kulgisi eshitilib turibdi! Qiy-chuv, hazil-huzil! (Sharof Boshbekov."Temir xotin"asari).

Grammatik ko'plik ma'nosini ifodalash asosan, turdosh otlar zimmasiga tushadigan bo'lsa ham, ba'zan umumiylik ma'nosini ham bildirib turadi: Olimjon. Qiyomat-qoyim bo'ladi! Shunisi qiziqki, bu yurtning sartaroshlari ham ana shu vatanparvarona harakatdan chetda qolmay, o'zlaricha unga ulush qo'shmoqdalar..

Yuqorida keltirilgan qo'shimcha ma'nolardan tashqari -lar affiksi kishilik olmoshlariga ham ba'zan qo'shib kelishi mumkin. 2-shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga qo'shilganda hurmatsizlik, bepisandlik, mag'rurlik, nafratlanish ma'nolarini ifodalab keladi.

Badiiy asarlarda, oddiy so'zlashuv nutqida ham ko'plik shaklidan, asosan, ma'no kuchaytirish, fikrni ta'sirchan qilish maqsadida foydalanib kelinadi.

Umuman, mustaqil so'z turkumlarining deyarli hammasiga turli vaziyatlarda qo'shib keladigan -lar affiksi grammatik ma'noning nutqiy voqelanishida eng faol qo'llanuvchi morfologik vositadir. Yozuvchi Sharof Boshbekov asarlari matnida u sof grammatik ko'plikdan tashqari umumiylik, jamlik, hurmat, aloqadorlik, birgalik, yaqinlik, kuchaytirish, mavhumlik, taxmin va eng asosiysi, nutqiy vaziyatga ko'ra hurmatsizlik, mensimaslik, manmanlik kabi bir qator uslubiy ma'nolarni ham ifodalashga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi, 2017-yil 4-avgust.

2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz // I jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.

3.Sh.Boshbekov "Temir xotin"asari 2017.

5. Xolmurodova M. Ta'lim muassasalarida "Axborot va murabbiylik soati"ni o'tkazishning samaradorligini ta'minlash asoslari // O'zbekistonda raqs san'ati rivoji va istiqbollari: ijtimoiy jarayonlar. 1-Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi to'plami. 2018. – B. 12-26.

6. Xolmurodova M. Milliy ma'naviyatning rivojlanishida xalq og'zaki ijodining o'rni (maqollar misolida) // Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy hamkorlik istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2020. – B. 447-454.